

J.I. Mandryk

VILLAGE SCHOOL OF SOVIET UKRAINE IN THE FIRST HALF OF 30S:
THE TRUTH AND MYTHS

In clause the sharp problems in development of school education in villages of Soviet Ukraine on a background of the collectivization processes of an agriculture in the 30s of the 20th century are opened. The failures of the Soviet authority in realization of many ideas and declarations on perfection of system of a comprehensive school in conditions of totalitarianism are shown.

М.М. Кузьменко

**УКРАЇНЬСЬКА ЗАХІДНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В ОСВІТНЬО-
КУЛЬТУРНИХ ЗАКЛАДАХ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
(1920-30-ті РОКИ)**

В історіографії прийнято писати “західноукраїнська” інтелігенція, тобто виокремлюється передусім територіально-адміністративний аспект проблеми, а не етнологічний. Використовуючи цей термін, дослідники акцентували увагу на західних регіонах України – Галичини, Буковині, порубіжній Волині, які до 1939 р. перебували в адміністративних межах декількох східноєвропейських держав.

Застосоване нами визначення “українська західна інтелігенція” передбачає саме етнічних українців, які народилися, тривалий час проживали, переважно здобували освіту у вузах і певний час працювали за відповідним фахом в містах і селах Західної України, Буковини чи порубіжжю з Польщею волинському Поліссі. Етнологічно поняття “західноукраїнська” та “українська західна інтелігенція” суттєво не відрізняються, мають спільне геополітичне походження, становлять єдине ціле, як його частини – територіальне, адміністративне й етнологічне. Зауважу, що мова йде не про конкретно-історичний факт, а про методику його пізнання. Вживаючи термінологію “українська західна інтелігенція”, ми зосереджуємося на виявленні історичної долі етнічних українців, які вчилися в західних університетах (Австрії чи Німеччині), служили в австрійському війську, працювали у державних установах, представляючи своєрідну національну меншину за політичними правами та соціальним становищем. Одразу зазначу, що термін “українська західна інтелігенція” можна застосовувати також для науково-політичної діаспори українців Західної Європи, Канади та США, але в цій статті йдеться саме про “західняків” з Галичини та вихідців з прикордонних західноукраїнських, буковинських і волинських земель.

Радянська історична наука традиційно виокремлювала західно-українську проблематику, особливо в багатотомних виданнях, що, безперечно, перешкоджало з'ясуванню закономірностей соціально-економічного і духовного розвитку українського народу. Назріла необхідність системного і порівняльно-структурного аналізу ключових проблем в історії єдиного українського народу, розшматованого різними політичними режимами.

Проблема взаємин української західної інтелігенції, окрім політичних емігрантів унеерівського періоду 1917-1920 рр., хоч це також питання надзвичайно важливе, з радянською владою, ставлення до неї і співробітництво – малодосліджена в історичній науці. Єдиним на сьогодні монографічним дослідженням трагічної долі “західноукраїнської” інтелігенції в період сталінщини є ґрунтовна праця О.С.Рубльова, Ю.А.Черченка [26]. Чому українська західна інтелігенція спокусилася комуністичним режимом в УСРР і подалася за Дністер, Південний Буг, Збруч до Харкова, Києва та інших міст? Питання далеко не риторичне, а швидше соціально-економічне та політичне. Відслідкувати мотиви і причини цього дивовижного “інтелектуального переселення” чи просто міграційного руху, з'ясувати, бодай, основні ділянки працевлаштування “західняків” в освітньо-духовній галузі Радянської України, а також їх подальшу долю – і становить мету і завдання нової документальної розвідки. Акцент зосереджено саме на виявленні професійно-службового становища вихідців західних регіонів, а не лише з'ясування їхнього трагічного фіналу в роки сталінського масового терору. З іншого боку, важливо збагнути і політичне кредо більшовиків, які погодилися на притулок ідеологічно не витриманої, соціально розмаїтої і духовно зрілої української інтелігенції, вихованої в дещо інших культурницьких традиціях.

Джерельною базою дослідження є вже опублікована наукова література, меморіальні видання, збірники архівних матеріалів, періодика, архівно-слідчі справи репресованих українських діячів, службові справи співробітників Наркомосу та професорсько-викладацького складу педагогічних вузів.

Історична наука досить вичерпно вивчила основні етапи еміграції українців до Канади, США та інших країн, а особливості міграційних процесів до Наддніпрянської, тобто до Радянської, України залишалися поза увагою. До політичної та інтелектуальної частини “спецпереселенців” неабиякий інтерес виявляли органи державної безпеки і парткомітих організацій й установ, де вони працювали. Шляхів проникнення на територію “робітничо-селянської держави” було декілька: адаптація в соціальному середовищі в таборах полонених Першої світової війни,

розміщених в російських губерніях, репатріанти в таборах Польщі, Чехо-Словаччини, Австрії; політемігранти – члени соціалістичних та комуністичних партій; науковці і педагоги, що виявили бажання працювати у вузах УСРР, “поворотівці” з числа української політеміграції; прибічники революційної романтики, що переймалися ідеями світової революції; родинні зв’язки і просто пошук робочих місць в країні, котра ліквідувала “капіталістів” і захопилася перебудовою економіки.

Лютнево-березневі події 1917 р., які завершилися розпадом Російської імперії та створенням самостійних держав на її колишніх просторах, докотилися Західної України, Буковини та Волині. Поява ЗУНР та її злука з УНР переполошила не лише більшовиків, а також політичні кола центральних та східно-європейських держав, які не воліли бачити могутньої жовто-блакитної і тим паче червоної України. Якщо Наддніпрянська Україна “почервоніла” від багнетів колишнього царського полковника Муравйова та подальшої агресії Радянської Росії, то ЗУНР до певної міри стала заручником між Сходом та Заходом. Політична інертність, ідеологічна обмеженість і непослідовність реформаторського курсу УНР, невдалі спроби формування єдиного фронту національно-патріотичних сил в Україні, виснажлива війна за національно-демократичне визволення 1917-20-х рр., відсутність рівноважної і представницької делегації України в усіх дипломатичних зносинах держав-учасниць Версальсько-Вашингтонської системи, особливо на переговорах Польщі з Радянською Росією на початку 20-х рр., завершилися не лише втратою політичного інституту української державності в західних регіонах, а й переслідують її активних діячів польським урядом.

Бурхливе політичне життя в роки Української революції підштовхнуло значну частину інтелігенції до різних партій, державних інституцій, породило надію на утвердження самостійності України. Поразка революційних сил національного спрямування в боротьбі проти військово-політичної агресії більшовицької Росії спричинила неоднозначні процеси в українських еміграційних колах: політичне самоїдство, взаємні звинувачення лідерів провідних партій, їхню самоізоляцію, зміну тактико-стратегічного курсу стосовно “Країни Рад”. Українська інтелігенція на Заході, яка в роки революції переймалася головним чином “красивими” політичними проблемами, частково деідеологізувалася, адаптуючись до вимог нового режиму, виїхала до західноєвропейських країн, Канади чи США, продовжувала боротьбу на еміграції, а решта вирішила податися до Наддніпрянщини.

Упродовж першої половини 20-х рр., коли західні держави оголосили політичну та економічну блокаду “совітам”, міграційні процеси мали

зворотній характер: Радянську Україну залишали національні меншини, особливо німці-колоністи та поляки. Реєміграцію українських політичних діячів в Україну, а також орієнтованих на їхні ідеологічні теорії українських освітян Західної України, які перебували на чужині й на різних теренах, стримували чимало факторів, зокрема, голод 1921-1922 рр. в українських південних губерніях, усунення чи “самоусунення” партії боротьбистів з політичної арени в УСРР, розгром опозиційних більшовицькому режимові так званих “дрібнобуржуазних” партій [20], “процес українських есерів” та справа Голубовича” [16, с. 150-151, 239, 245], депортації та масові репресії проти науково-педагогічної інтелігенції восени 1922 р. Зокрема, у червні 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про висилку “реакційно настроєної професури”, список якої становив 77 осіб, у тому числі 47 працівників вищої школи, з яких 32 професори (С.О.Єфремов, В.К.Чехівський), 15 медиків з різних міст України – Харкова, Києва, Одеси, Катеринослава, Кам’янець [22, с.246]. Проти київської професури органи влади застосували “місцевий геноцид”: не видавали продовольчий “академпайок”, виплачували з великими затримками від 5 до 20 відсотків зарплати, переслідували за переконання, соціальне походження. Ліквідація в Україні університетів, як організаційного закладу вищої освіти, супроводжувалася погромом кожного професорсько-викладацького складу. Десятки відомих вчених залишили Київський університет і виїхали за кордон, декілька померли від тифу і недоїдання, інших розстріляли (П.Я.Армашевського, Т.Д.Флоринського), решту позбавили права викладання (П.П.Смірнова, Н.Д.Полонську) [22, с.247]. Від голодування, хвороб і морально-психологічного приниження помер М.В.Довнар-Запольський – відомий історик [1].

Депортації і відвертий терор проти освітян в українських радянських вузах на початку 20-х рр., крім руйнації “старої школи”, вивільнили у такий ганебний і цинічний спосіб професорсько-викладацькі вакансії. Посади в новостворених інститутах народної освіти та профосвіти займали вчорашні студенти. Так, кафедру історії України колишнього Київського університету очолив студент третьокурсник О.П.Оглоблін [22, с.248]. Реформування всієї системи освіти в Україні, яка вирізнялася власними організаційними формами від Радянської Росії, створювало “робочі місця” для педагогів, що також слугувало за певну “приманку” для бажаючих. Необхідно зауважити, що українське етнічне вчителство, яке становило кістяк політичних партій (боротьбистів, укапістів) і соціальну основу революційних сил, не сприймало більшовицької модернізації освіти. На цю обставину звертав увагу О.Я.Шумський на першому Всеукраїнському з’їзді учителів в Харкові, котрий відбувся 5-11 січня 1925

р., згадуючи факт неприйняття педагогами реформаційного курсу радянської влади в царині освіти [14, с.4]. Напередодні з'їзду нарком освіти підкреслював в одній з публікацій, що “в лавах наших революціонерів учительство складало значну кількість”, але не підтримало більшовицького режиму, бо “розподілило свої симпатії по-між соціал-революціонерами (головним чином) та кадетами” і пішло з “буржуазією і з заможним селянством, пішло проти пролетарської революції” [29, с.3-4]. Вчителі брали участь в повстанських загонах проти радянської влади. “Народний учитель в історії українського бандитизму, – писав у 1925 р. один з оглядачів педагогічного часопису “Радянська освіта”, – грає не останню роль і з озброєних ворогів радянської влади був далеко не найменшим” [28, с.9-11]. Вони були активними організаторами повстанських збройних формувань в 1920-1921 рр., а тому в ставленні до радянської системи освіти вирізняються – “настороженністю, нейтралітетом, холодом”. Народний учитель за соціальним походженням належав до селян, а тому запровадження НЕПу і створення економічних передумов для розвитку приватного сільськогосподарського підприємництва взагалі позбавляли їх бажання працювати в школі, враховуючи “петлюрівське” чи “махновське” минуле. Не приваблювала і платня, а точніше її відсутність. Отже, політико-економічна та культурно-освітня ситуація в Україні на початку 20-х рр. виглядала мало приваблюючою для “інтелектуальної” міграції української західної еліти до вузів і шкіл Наддніпрянщини.

Дослідники “західноукраїнської” інтелігенції вважають, що на повернення духовного батька української духовної еліти М.С.Грушевського до УСРР вплинули декілька суттєвих політичних факторів: українізація, анексія Східної Галичини весною 1923 р. [26, с.16-17], персональна амністія колишнього лідера Центральної ради та його прихильників [24, с.22-23]. Вони пов'язують з поверненням відомого вченого і політичного діяча до України і початок руху “поворотівців”, а також української західної інтелігенції. Очевидно, всі вони прагнули розбудови української освіти, науки та культури, сподіваючись, напевно, і на відродження її справжньої національної самобутності. Ставлення еміграційних українських організацій до візиту Грушевського виявилось негативним, але це тема окремого дослідження. Українізація відіграла роль певної “приманки” для українських інтелігентів від політики і духовного життя, проте С.О.Єфремов поставився до неї скептично. Восени 1923 р. він занотував до “щоденника” слова: “українізація”, хоча й паршива, бо більш на словах, ніж на ділі” [18, с.43, 155-157, 190]. Вона, безперечно, справила певний вплив на зростання обсягів видань українських книжок, на створення творчих спілок, поліпшення викладання мови та літератури.

М.М.Кузьменко. Українська західна інтелігенція в культурно-освітніх закладах радянської держави (1920-30-ті рр.)

“Українізація” як процес не стала українською, бо була ініційована зверху, дозована і керована Москвою, яка стежила за її розвитком і національно чутливим барометром, створюючи і ліквідуючи різні “національні ухили” – “шумськизм”, “хвильовизм”, “волобуєвщину”.

Об’єктивним поштовхом для “переселенського руху” західної української інтелігенції до УСРР стало запровадження нової економічної політики. Відродження кооперації, приватної торгівлі, дрібнопромислового підприємництва, лібералізація економічних відносин - певним чином позначилися на духовному житті суспільства. Західний світ, особливо політологи та значна частина інтелігенції, вважали НЕП початком внутрішньої реставрації капіталістичних відносин, а відтак і деградації комуністичних принципів. Про реставраційні настрої інтелігенції писали тоді відомі політичні діячі і водночас учені-економісти [21]. А частина вже “повернутих” і до нової віри “повернених” з числа доморощеної інтелігенції, а таких виявилось 66 осіб, звернулася весною 1924 р. з відозвою до української інтелігенції стати під червоні знамена розбудови радянської культури. Її підписали тоді В.Мазуренко, О.Попов, М.Христюк, П.Чечель, С.Попів, Ю.Яновський та інші. “Ми пішли працювати в Радянські установи не на те, до чого закликає Винниченко – щоб внести в них розбрат, – зазначалося у “Відозві”, – а на те, щоб боротися за диктатуру пролетаріату, підтримувати єдиний класовий фронт робітників і селян і здійснювати радвладу” [13].

Різними шляхами потрапила українська західна інтелігенція до УСРР, але майже однаково склалася її трагічна доля: всі стали жертвами політичного терору або вчинили акт самогубства, щоб уникнути ганебного суду. Вихідці з Галичини посідали відповідальні посади в Наркомосі України. Наприклад, галичанин М.В.Ерстенюк був особистим секретарем самого М.О.Скрипника, починаючи від Генеральної прокуратури і до Наркомосу. Фактично упродовж 1927-1933 рр. заступниками наркома освіти були саме галичани: О.І.Бадан-Яворенко (1927-1930), Й.М.Зозуляк (1930-1931) і незмінний М.В.Ерстенюк (до лютого 1933 р.). В апараті наркомосу відповідали за науку й освіту М.І.Яворський, К.Й.Коник, М.Л.Баран [26, с.42]. Нарком прихильно ставився до західняків, особисто сприяв запрошенню О.С.Курбаса, професора М.М.Лозинського, “вимагав він від політбюро дати дозвіл на ввіз 1500 вчителів з Західної України” [26, с.42]. За декілька тижнів до самогубства М.О.Скрипника його звинуватили, крім інших “помилоч”, у “засміченості” Наркомосу саме “петлюрівськими елементами”. Зокрема, в 1929 р. Харківська парт-організація виключила з партії О.І.Бадана, на захист якого став нарком освіти, обстоюючи його навіть в ЦК ВКП(б). “Після того, – переповідала

газета “Більшовик”, – як Бадана вичистили з партії, і виключення його схвалила ЦКК ВКП(б), не зважаючи на те, що його обороняв тов. Скрипник, народний комісаріат освіти надає Баданові звання професора, дає йому керівні посади у вишах і доручає найвідповідальнішу роботу в УРЕ” [17]. Захищав він також й особистого секретаря М.В.Ерстенюка, котрому довелося, подібно бравому солдатові Швейку, пройти тернистими дорогами, щоб досягнути Радянської України. Микола Васильович добре володів німецькою, польською, чеською мовами, есперанто, мав вищу юридичну освіту, яку здобував у Відні та Карловому університеті в Празі, встиг повоювати в австрійській армії, дослужившись до чину поручика піхотного 87 полку (герой Я.Гашека служив в 91-му полку), дістав тяжке поранення, лікувався упродовж 1918-1924 рр. і навчався одночасно у Відні, Празі, Німецькому Яблонкому, Чеських Будійовицях, Йозефові, знав життя інтернованих [2]. У вересні 1924 р., запобігаючи депортації з боку уряду Чехо-Словаччини, прийняв громадянство СРСР і виїхав до України “з транспортом галичан політемігрантів” [3]. Наприкінці грудня 1924 р., маючи рекомендацію комуністичної групи українського табору інтернованих галичан-воєнків у Йозефові, повноважного представника уряду СРСР в Празі М.Левицького, потрапив спочатку до резервного складу адміністративно-фінансового відділу наркомюсту УСРР, а вже 2 червня 1925 р. став особистим секретарем наркома юстиції і генерального прокурора М.О.Скрипника. На посаду особистого секретаря і помічника наркома освіти його призначили 16 березня 1927 р., де він пробув до 20 лютого 1933 р. [4], а життя трагічно обірвалося на Соловках восени 1937 р. від сталінської кулі [23, с.45, 289]. Довга і звивиста дорога колишнього члена компартії Чехо-Словаччини до очікуваного “Радянського раю” завершилася для нього “Соловецьким пеклом”.

Така ж сумна доля спіткала й О.І.Бадана-Яворенка з с. Вількі-Мазовецькі Рава-Руської округи, котрий навчався в університетах Австрії, Чехії, Польщі, опановуючи філософську та юридичну науки, служив волонтером в австрійській армії, воював також в українській армії проти поляків, особисто був знайомий з В.К.Винниченком, член КПЧ, працював дрібним урядником в Словаччині, Ужгороді, брав участь в роботі закарпатських друкованих органів, а в грудні 1925 р. разом з І.Мондоком виїхав до УСРР, щоб представляти Закарпаття в Комінтерні [5]. Вченим секретарем “особистого секретаріату” Скрипника “галичанина” О.І.Бадана призначили 12 травня 1927 р. [6], а після погрому скрипниківського Наркомосу в 1933 р. його засудили до 10 років таборів, стративши разом з іншими “західняками” на Соловках восени 1937 р. [23, с.34, 183].

М.М. Кузьменко. Українська західна інтелігенція в культурно-освітніх закладах радянської держави (1920-30-ті рр.)

Галичанин Й.М. Зозуляк, котрий народився 18 листопада 1900 р. в м. Комарно на Галичині, не здобув вищої освіти, як його земляки й колеги по наркомосу, але встиг упродовж лютого-листопада 1918 р. відслужити рядовим в австрійській армії, а в листопаді-травні 1919 р. в УГА [7]. На початку 20-х рр. голова повітової Комісії КНС, завідувач інформаційно-інструкторського відділу повітвиконкому в Кам'янці, член ЦК боротьбистів з травня 1919-го по січень 1920 р., політрук Червоної Армії (1922-1924 рр.), слухач Комуніверситету ім. Артема в Харкові (1924-1926), член президії МОПРу [7]. Він, як і переважна більшість галичан, володів декількома мовами (німецькою, польською). Його заарештували внаслідок погрому кадрового складу Наркомосу весною 1933 р. за причетність до "УВО" і шпигунську діяльність на користь Польщі, а відтак – 10 років табірнього перевиховання на Соловках, яке завершилося розстрілом восени 1937 р. [11].

Політична фігура А.А. Олінтера (Хвилі) в освітньо-культурному житті України 20-х-30-х рр. була надто відома. Він разом з М.О. Скрипником "валили" О.Я. Шумського, а після самогубства наркома освіти в 1933 р. став ледве не основним викривачем його "націоналістичних помилок" та "очишувачем" Наркомосу від "буржуазних націоналістів". Він народився 1898 р. в с. Ренгая Хотинського повіту на території Румунії в українській селянській родині, член ЦК УПСР(б), а в 20-х рр. працював в партійно-радянських органах Поділля, Волині, Сумщини, завідувачем агітпропвідділу ЦК КП(б)У і відділу преси (1925-1928), культпропвідділу до 1933 р., а згодом заступником наркома освіти УСРР В.П. Затонського (1933-1937) та начальником управління мистецтв РНК УСРР до арешту в серпні 1937 р. [12]. Він звертався з листами до Сталіна за помилуванням, але 10 лютого 1938 р. його розстріляли. Огже "західняки" посідали керівні посади в апараті Наркомосу, а також були представлені в інститутах ВУАН та науково-дослідних кафедрах педагогічного профілю. Головним чином до партійно-державної номенклатури потрапляли політемігранти, колишні члени їхніх партій: КПЧ, УПСР(б) тощо.

Серед професорсько-викладацького складу вузів УСРР вихідці з Галичини становили вагомую частку. Вони прийшли до професорських кафедр з дипломами західних університетів і також радянських інститутів. Так, М.С. Гаврилів, котрий обіймав посади ректора в Полтавському та Харківському ІНО, народився 1885 р. в м. Тарков на Галичині, закінчив Станіславську гімназію (1903), а згодом природничо-математичний факультет Львівського університету (1908), вчителював в м. Станіславі до початку Першої світової війни, відслуживши напередодні цієї кровожерливої бойні рік в австрійській армії (1910-1911 рр.) [8]. В 1915

р., перебуваючи на фронті, потратив у полон, а невдовзі опинився в таборі для полонених в Туркестані, де упродовж 1916-1920 рр. вчителював у місцевій школі, очолював навіть українську секцію республіканського Наркомосу. Весною 1920 р. його “перекинули” до Харкова, відрядивши до штабу 12 армії польського фронту. Після війни працював в органах освіти на Тернопіллі, інструктором Наркомосу УСРР, заступником завгубнаросвіти Полтавщини, політкомісаром Полтавського ІНО, ректором, мав декілька публіцистичних праць (“Нерви і душа” // Літературно-науковий вісник (Львів, 1907), “Українство з погляду культурного і політичного” (Ташкент, 1919.) [8]. 12 лютого 1932 р., як зазначалося на одному із засідань Колегії Наркомосу, “відданий працівник і гарний товариш” М.С.Гаврилів помер, але за іншими свідченнями вдався до самогубства, щоб уникнути ганьби і фізичних тортур гебешників. В біографії-пам’ятці згадали його життєвий шлях: “колишній співробітник НКО, відповідальний секретар УТОРНІТСО, з 1908 до 1932 на освітній ниві. До революції педагогічна праця в Галичині, з 1917 р. в УСРР й інших республіках СРСР, 1917 р. – викладач української мови в 7-річчі м. Ташкента, 1919 – працівник НКО, зав. Галицького відділу наросвіти, зав. Центрального промислового музею, ректор Полтавського ІНО, директор інституту педагогіки й відповідальний секретар УТОРНІТСО” [9]. Посади в освітньо-дослідних закладах достатньо ключові, а доля галичанина маловідома.

Ректором Дніпропетровського університету в 1933-1934 рр. був Микола Григорович Куїс, 1890 р. народження (с. Гощево, Косовської волості, Слопінського повіту Гродненської губернії), засуджений 14 вересня 1937 р. до розстрілу Виізною сесією Військової колегії Верховного суду СРСР [15, с.82]. Упродовж 1927-1929 рр. професорсько-викладацький склад Київського ІНО очолював “західняк” С.М.Сенко-Козачук, арештований 8 січня 1935 р. вже на посаді начальника управління Держстраху при НКФ УСРР і засуджений у березні того ж року до 7 років таборів, а розстріляний в лютому 1938 р. на Соловках [26, с.31, 139]. Він народився в м. Окоп’ї на Холмщині 1889 р., освіту здобув у Московському університеті, був членом УПСР, УКП (боротьбистів), ВКП(б), ректором КІНО і членом Колегії НКО УСРР [26, с.264].

Трагічна доля відомого вченого, фундатора національної географічної науки С.П.Рудницького достатньо висвітлена в літературі, а його науково-педагогічну діяльність віддзеркалюють ґрунтовні праці, керівні посади. Влітку 1926 р. Наркомос УСРР офіційно запросив Степана Львовича, котрий був професором Українського вільного університету в Празі, до наукової роботи в Україні (працював професором геодезич-

ного та землеустрійного інституту в Харкові, керівником секції географії і картографії науково-дослідної кафедри географії й антропології Харківського ІНО, директором Українського науково-дослідницького інституту географії та картографії) [26, с.35]. Він вважав себе “націоналістом-культурником” і “не вдавав ентузіаста-радянця”, а відтак професора Львівського, Кам'янця-Подільського, Віденського, Празького та Харківського університетів, академіка ВУАН, колишнього перемишлянина засудили на 56 році його життя до 5 років “виправних грудтаборів”, а в 1937 р. розстріляли на Соловках [23, с.190].

Упродовж 1997-1999 рр. вийшли друком три томи унікального видання – “Остання адреса. До 60-річчя Соловецької трагедії”, підготовленого архівною службою СБУ та співробітниками Інституту української археографії та джерелознавства НАН України, яке висвітлює трагічну долю в'язнів Соловецького табору, серед яких виявилось дуже багато яскравих постатей української західної науково-педагогічної інтелігенції. Основний корпус документів становлять протоколи засідань особливої трійки УНКВД Ленінградської області в 1937 р., яка виписувала дозвіл на страту – путівку у вічність та забуття. Серед розстріляних 27 жовтня – 4 листопада 1937 р. біля Ведмежої гори були десятки “націоналістів-культурників”, тобто вихідців з Галичини, які довірили своє життя “радвладі”, а вона його обірвала свинцевим шквалом на холодних Соловках: В.І.Атаманюк (Яблуненко) з Івано-Франківщини (с. Яблунів, Косівського р-ну, 1897 р., письменник освітянин), В.В.Баб'як (м. Дорсаново, Галичина; 1895 р., географ і геолог, доцент Харківського університету), О.І.Бадан-Яворенко (Галичина, професор, історик), М.Л.Баран (с. Скала біля Збруча, 1884, професор, зав. кафедри ленінізму Інституту профосу, директор Інституту літературознавства ВУАН), Ф.В.Бардашевський (1891, с. Обельниці Рогатинського повіту, викладач польської школи в Одесі), Т.І.Вінницький (1890, м. Ходоров на Львівщині, зав. навчальною частиною робфаку при Енергоінституті в Одесі), С.П.Вовк (1895, с. Теляче Підгайського повіту на Галичині, викладач хімії), Я.С.Войтюк (с. Сельці на Холмщині, 1894, викладач Харківського кооперативного інституту), С.Ю.Гучуляк (1897, Буковина, економіст), П.І.Демчук (1901, м. Біла, юрист, філософ, викладач Комуніверситету ім. Артема в Харкові, співробітник ВУАММІНу), К.І.Дудкевич (1908, м. Львів, викладач філософії Львівського університету, аспірант, кінорежисер союзкіно в Москві), Й.М.Зозуляк (1900, професор), Мирослав Ірчан (А.Д.Баб'юк), (1896, с. П'ядики Коломийського р-ну на Івано-Франківщині, письменник-драматург, освітянин), М.А.Качанюк (1889, Галичина, референт всеукраїнського товариства драматургів і композиторів, член спілки

“Західна Україна”, літератор-критик), М.К.Козоріз (1880, м. Коут, Галичина, письменник, книгознавець, співробітник ВУАН), К.І.Коник (1888, м. Тоновко, співробітник НКО УСРР, ректор Житомирського ІНО), М.Г.Кузняк (1895, Галичина, директор Маріупольського ІНО), Л.С.Курбас (1887, м. Сомбор, режисер театру “Березіль”), М.М.Лозинський (1880, с. Боби Кондиського повіту, професор, історик), В.О.Олійник (1900, Галичина, секретар голови РКК УСРР П.П.Любченка, науковець), В.Л.Поліщук (1897, с. Більче Дубненського повіту на Волині, письменник), С.Л.Рудницький (1877, Галичина, заступник голови Директорії Бесарабії, директор інституту лінгвістичної освіти у Києві), М.М.Сіяк (1872, брат І.М.Сіяка, аспірант), І.Є.Черняк (1895, с. Чехи Бродського повіту, заступник директора науково-дослідного інституту, матеріальної культури та історії в Харкові), М.В.Еретенюк (1892, помічник М.О.Скрипника), О.К.Яворський (1892, Галичина, педагог), М.І.Яворський (1884, Галичина, історик) [23, с.34-47]. Із 190 осіб, розстріляних неподалік Медвежегорська Соловецького табору, вихідці з Галичини, Буковини, Західної Волині становили 82 чоловіки, серед яких відомі вчені, педагоги, просвітяни. Там були страчені А.В.Крушельницький (1878, м. Ланцут Шешунського воєводства, педагог, колишній міністр освіти УНР) та його сини – Богдан, Остап, які працювали в освітніх закладах Харківщини напередодні їх арешту весною 1935 р. [23, с.40]. Антон Владиславович, перебуваючи в 1923 р. у Відні, напевно, спокусився радянськими гаслами про “безплатну освіту в УСРР”, про що писав у “Новій громаді”, викликавши подив у самого С.О.Єфремова [18, с.47]. Трагедію педагогічної родини Крушельницьких висвітлили історики О.С.Рубльов та Ю.А.Черченко в своїй книзі про долю західноукраїнської інтелігенції. Виявляється, що крім батька, репресували дітей – Богдана, Івана, Остапа, Тараса і доньку Володимиру, уціліла тоді лише малолітня Лариса (донька Івана) [26, с.175-176]. Вся родина виїхала зі Львова до Харкова (1931-1934 рр.) в пошуках раю, а потрапила до сталінського пекла.

Аналіз періодичних видань, монографічних досліджень, архівно-слідчих справ реабілітованих жертв комуністичного терору в 30-х рр. засвідчує великий відсоток репресованих українських діячів культури й освіти – вихідців із Західної України, Буковини, Волині, особливо в 1933-1935 рр. та в рік “великого терору” – 1937 року. Їхні прізвища зустрічаються в меморіальному виданні “Київ: жертви репресій. Том 1.” [19], в енциклопедично-довідкових книгах про наслідки терору проти духовенства [27], на процесі “СВУ” [25]. Відстежити тернистий шлях кожного з репресованих “інтелігентів-західняків” – можливо, але дуже складно, тому що подібна науково-пошукова робота вимагає часу, копіткої роботи в

М.М. Кузьменко. Українська західна інтелігенція в культурно-освітніх закладах радянської держави (1920-30-ті рр.)

архівах, які залишаються дотепер недоступними, особливо матеріали колишнього ГПУ-НКВД. Біографістика вимагає найвичерпнішої репрезентативності джерел, бо інакше з'являтимуться "білі плями", які, виявляється, мали червоне забарвлення від безмежного річища крові соловецьких в'язнів, розстріляних біля Медвежої гори та в інших таборах ГУЛАГу. Їх пошук необхідно продовжувати, бо, повертаючи історії імена відомих вчених і педагогів, ми звертаємось до їхньої наукової спадщини.

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), оп.166, оп.2, стр.290, арк.184.
2. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 2482, арк. 3-5.
3. Там само, арк.5.
4. Там само, арк.38-39.
5. ЦДАВО України, ф.166, оп.12, спр.268, арк.2-10
6. Там само, арк.10.
7. ЦДАВО України, ф.166, оп.12, спр.2633, арк.1-3.
8. ЦДАВО України, ф.166, оп.10, спр.30, арк.59.
9. Там само, арк 83-84.
10. Державний архів Харківської області (далі ДАХО). ф.6452, оп.2, спр.1420, арк.11-16.
11. ДАХО, ф.6452, оп.3, спр.841, арк.20, 40, 306.
12. Там само, ф.6452, оп.3, спр.841, арк.95-96; ф.99, оп.3, спр.315, арк.160-161.
13. Вісті ВУЦВК. – 1924. – 18 травня, №111.
14. Перший Всеукраїнський учительський з'їзд в Харкові від 5 до 11 січня 1925 р. (зі знімками учасників з'їзду). – Х., 1925.
15. Повернення з небуття. Документи і матеріали про жертви сталінського свавілля у Дніпропетровському університеті. – Дніпропетровськ, 1995.
16. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. – К., 1999.
17. Виправити помилки, припущені колишнім проводом НКО УСРР // Більшовик (Чернігів). – 1933. – 3 липня. – №145.
18. Єфремов Сергій. Щоденники. 1923-1929. – К., 1997.
19. Київ: жертви репресій. – Т.1. – К.: "Лотос", 1997.
20. Кокін С.А., Мовчан О.М. Ліквідація більшовиками правоесерівської і меншовицької опозицій в Україні в 1920-1924 рр. Історичні зошити (Ін-т історії України АН України). – К., 1993.
21. Ларин Ю. Интеллигенция и Советы: хозяйство, буржуазия, революция, госаппарат. – М.: ГИЗ, Б.г.
22. Очеретянюк В. Переслідування української інтелігенції в першій половині 20-х років (за матеріалами фондів "Російського зарубіжного архіву Державного архіву Російської Федерації) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – №1-2.
23. Остання адреса. До 60-річчя Соловецької трагедії. – Т.1. – К., 1997.
24. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД: трагічне десятиліття: 1924-1934. – К., 1996.
25. Пристайко В., Шаповал Ю. Справа "Спілки Визволення України". Невідомі документи і факти. – К.: "Інтел", 1995.
26. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. – К.: Наукова думка, 1994.
27. Соколовський О.К. Церква Христова 1920-1940. Переслідування християн в СРСР. – К.: Койрос, 1999.

28. Солодуб П. Революція й народній учитель // Радянська освіта. – 1925. – №1.
29. Шумський О. На третьому фронті (До учительського з'їзду) // Радянська освіта. – 1925. – №1.

M. M. Kuzmenko

THE WEST UKRAINIAN INTELLIGENCY IN CULTURAL – EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS OF THE SOVIET STATE (1920-1930S)

Problems observed in the article are connected with the activity of the western Ukrainian intelligency in the establishments of culture, scientific institutes and higher education institutions of the Soviet Ukraine in 1920-30 s. The destiny of many teachers, scientists from Galychyna, Bukovyna and Volyn' are shown based on the big actual material.

В.М. Яковишин

**ОЛЕКСАНДР КИСІЛЬ – ПЕРШИЙ ІСТОРИК
УКРАЇНСЬКОГО ТЕАТРУ**

Процеси демократизації, піднесення національної свідомості зумовлюють зростання інтересу широких мас до української історії. Особливу увагу привертають постаті, які в переломні моменти завдяки своїй громадянській позиції і таланту справляли визначальний вплив на тодішні події, пізнавали насолоду успіху і відчуття гіркої поразки.

До таких постатей, безперечно, належить і Олександр Григорович Кисіль (справжнє прізвище Кисельов) – видатний український театрознавець і педагог. Для багатьох наших сучасників це ім'я мало говорить, бо про нього раніше можна було прочитати хіба що в енциклопедіях, де називалось лише кілька моментів: народився, вчився, щось опублікував. У той же час О.Г.Кисіль був першим істориком українського театру, талановитим театральним критиком. Правда, до нього вже були спроби відокремити театр від літератури, але всі вони, як правило, робилися особами, для яких зацікавлення театром мало другорядне значення. Сюди можна віднести, зокрема, Івана Франка (“Русько-Український театр”, 1894), Людмилу Старицьку-Черняхівську (“Двадцять п'ять років українського театру”. 1907), Миколу Вороного (“Театр і драма”, 1913), та інших. Крім цього в Києві в 1901р. була видана російською мовою збірка “Корифеї українського театру”, в якій була дана характеристика багатьох українських театральних діячів. А ще раніше, в 1887р., була опублікована невеличка брошура С.Репновського “Театр руський в Галичині” польською мовою.

Олександр Григорович Кисіль народився 27 березня 1889р. в с.Красилівці на Чернігівщині (батько служив у маєтку барона Штігліца)